

PROTAGORAS'IN DİNİ VE TANRISAL KONULAR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ*

Dr. Nedim YILDIZ**

ÖZET

Sokrates öncesi Yunan düşüncesinde tanrısallık konular hakkındaki tasavvurlar ve evren anlayışlarına ilişkin değerlendirmeler, Ksenophanes'in açtığı ikili hat üzerinden gerçekleşmiştir. Ksenophanes'in, konuya yaklaşımının birinci yanı insan bilmesinin sınırlı oluşuyken ikinci yanı, özellikle dini ve tanrısallık hakikatlerin bu bilmenin sınırlılığında dolayı bilinemeyeceği düşüncesidir. Ksenophanes'in getirmiş olduğu eleştirel yaklaşımı tutarlı bir biçimde devam ettirdiğini düşündüğümüz Protagoras'ın görüşleri tanrısallık konular hakkında hiç bir şekilde konuşulmaması gerektiği anlayışını temel almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Görelilik, din, khremata, ksenophanes, bilgi, Sofistler.

ABSTRACT

Interpretations about conceiving the divine subject and the conception of the universe in Pre-Socratic philosophy, follows the footsteps of Xenophanes' specific dual approach to these problems. Two different but not separate aspects can be put forward about Xenophanes' approach to the subject. On the one hand it can be said that the human knowledge has its own limits and on the other hand, the limited horizon of human knowledge brings us the fact that the religious and divine truths can never be a subject matter for human knowledge. As a consistent follower of Xenophanes' perspective of criticism, Protagoras'

* Bu yazı "Protagoras'ın Görelilik Anlayışı" başlıklı Doktora çalışmamın 4. Bölümün 2. Altbaşlığının farklı bir gözle yeniden değerlendirilmesidir.

** Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Yrd. Doç. Dr.

thoughts are also based on the necessity of remaining silence about these spiritual issues.

Keywords: Relativity, religion, khremata, ksenophanes, knowledge, Sophists.

Eski Yunan düşüncesinde dini ve tanrısal konularla ilgili anlayışların ele alınması sürecinde Ksenophanes ve Protagoras'ın görüşleri arasında belli bir süreklilik olduğu görülmektedir. Bu iki anlayış arasındaki bu sürekliliğin yanı sıra, onların arasında içsel bir karşıtlığın olduğundan da bahsedilebilir. Ksenophanes'in dini ve tanrısal konulara ilişkin görüşleri iki ana bölümde değerlendirilebilir: a). İnsan bilgisi tanrılara özgü hakikatlere ulaşamaz. b). Dini ve tanrısal konularda söylenenler insana özgü niteliklerin tanrılara atfedilmesinden ibarettir. Protagoras'ta da örneğini göreceğimiz bu düşünceler, özellikle, Protagoras'ın dini ve tanrısal konularda hiçbir şey söylenmemesi gerektiği, söylenemeyeceği yönündeki anlayışı doğrultusunda gelişmiştir.

Ksenophanes'in dini ve tanrısal konular hakkındaki görüşleri iki başlıkta toplanabilir. Bunlardan ilki insan bilgisinin tanrısal konulara nüfuz edemiyor, insanların bu konular hakkındaki hakikatleri bilemiyor olması ile ilgilidir. İkinci temel görüş ise, bilgi edinmedeki sınırlılıklarına rağmen insanların, bu konular hakkında konuşmaktan geri durmamaları, böylelikle de tanrılara insanların kişilik özelliklerini ve fiziksel görünüş biçimlerini atfetmeleridir. Bu görüş uyarınca, insanlar en tatlı şeyin ne olduğu hakkında nasıl kendi mevcut deneyimlerinden yola çıkarak o ana kadar tatmış oldukları şeyleri akıllarına getiriyorlarsa, tanrıların özelliklerinin neler olduğu veya onların neye benzedikleri konusunda da, kendi sınırlı deneyimlerinden yola çıkarak konuşmaktadırlar. Oysa Ksenophanes'e göre tanrılar insanlara ne dünyada olanlar hakkında ne de başka her hangi bir konuda hakikati vermişlerdir, bu konulara ilişkin hakikat insanın tüm deneyimini ve bilmesini aşmaktadır.¹

Ksenophanes'e göre, hakikati de içeren tanrısal bilgi, insanın elde edemeyeceği tam ve eksiksiz bilgidir. Bu bilgi görelî olmadığı gibi, gelişme ya

¹ Ksenophanes'in de dâhil edildiği eski şiir geleneğinde yerini bulan bilgi anlayışı üç temel noktada toplanmaktadır. a). Tanrı bilgisinin insan bilgisinden üstün olduğu gibi insan bilgisinin sınırı belirlenir. b). Üstün bilgi hem tanrısal hem de insan bilgisi söz konusu olduğunda, doğrudan tanımın bilgisidir. c). İnsan bilgisinin ana kaynaklarından bir diğeri vahiydir. Söz konusu ayrımlar için bakınız: Cengiz Çakmak, "Ksenophanes'in Bilgi Anlayışı", **Lucerna: Klasik Filoloji Araştırmaları**, İstanbul, 1996., s. 37-38.

da değişmeye de ihtiyaç göstermez. İnsanın edinebileceği bilgi eksik, görelî ve sürekli ilerleme, gelişme durumunda ve ihtiyacında olan bilgidir. Ksenophanes insan bilgisinin deneyim ile ilgisini, insanların en tatlı olana ilişkin bilgisi ile örneklendirmektedir:

*Tanrı sarı balı yaratmamış olsaydı, insanlar incirlerin çok tatlı olduğunu söyleyeceklerdi.*²

İnsanın bilmesi açısından en tatlı şey, onun tecrübe ettiği en tatlı şeydir. Oysa tanrısal bilgi tam ve eksiksiz olmasıyla görelîğin ötesine geçmiş bir bilgi olmalıdır.³ Fakat, insan bilgisi tanrısal bilgiye göre dar ve sınırlıdır. Çünkü o tecrübeye dayalıdır. Bu yüzden de insanın bilgisi, tecrübelerinin artması ile orantılı olarak, görelî de olsa, gelişmeye açıktır. Bir yandan insanların dar ilgileri içinde kalan, öte yandan da gelişmeye açık olan bu bilgi çeşidi, asla bir kesinliği veremez. Bu bakımdan, ne kadar çabalarsa çabalasın, insanın elde edebileceği bilgi hep sınırlı kalacaktır.

İnsanın, hakkında bilgi sahibi olabileceği tek bir alan vardır; içinde yaşadığı dünyada olup bitenlerin oluşturduğu, sınırlı olan ve bu yüzden görelî olanlar, görünüşler. Hakikate ilişkin konularda insanın kesin bilgi sahibi olamayacağını Ksenophanes, şu şekilde ifade etmektedir:

Kesin hakikatı olmadı gören, olmayacak da doğrudan

*Tanımayla bilen Tanrıları ve söylediğim bütün şeyleri.*⁴

² Ksenophanes, Fr. 21B38., C. Çakmak, a.g.e., s. 49.

³ Ksenophanes'e göre tanrının niteliklerinin ne olduğuyla ilgili olarak Diogenes Laertios'un aktarımı kayda değer görünmektedir: "*Tanrının özü küre biçimlidir ve insana benzer hiçbir yanı yoktur; baştan aşağı göz, baştan aşağı kulaktır, ama soluk almaz; tümünden akıldır, düşüncedir ve sonsuzdur.*" Diogenes Laertios, Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, 2. Basım, Çev.: Candan Şentuna, Y.K.Y., İstanbul, 2004., IX.19.

⁴ Ksenophanes, Fr. 21B34. C. Çakmak, a.g.e., s. 44. Ksenophanes'in bilgiye ilişkin bu kesin sınırlamasının yanı sıra, nesnel doğruluk düşüncesine sahip olduğu söylenebilir. Nesnel doğruluk düşüncesi kişilere göre değişmez. Ksenophanes, bir yandan:

"Kesin hakikatı olmadı gören, olmayacak da doğrudan

Tanımayla bilen Tanrıları ve söylediğim bütün şeyleri." (Ksenophanes, Fr. 21B34. C. Çakmak, a.g.e., s. 44.) diyerek, bu nesnel doğruluğun varlığından bahsederken, diğer yandan, *"Bir başarır da söylerse sırrın ve gizli şeyin ne olduğunu"*

İnsan bilgisinin yaşama mekânlarıyla sınırlı ve bu böylelikle de görelî olması, tanrılara ilişkin anlayışlarındaki çeşitliliğin açıklanması için de uygun bir yoldur. Ksenophanes'e göre, insanların tanrılara ilişkin anlayışlarının biçimlenmesinde içinde yaşanılan ortamın, söz gelimi insanların ten renginin ve sahip oldukları bedensel özelliklerin doğrudan etkisi olmuş, tanrılar mevcut deneyimlerden yola çıkılarak betimlenmiştir. Ksenophanes bu konuda üç örnek vermektedir. Örneklerden ikisi insan türü ile ilgiliyken diğeri hayvanlar ile ilgilidir. İlk örnek Etiyopyalıların, diğeri ise Trakyalıların tanrılarına ilişkin tasavvurları ile ilgilidir:

*Etiyopyalıların basık burunlu ve siyah saçlı, Trakyalıların mavi gözlü ve kızıl saçlı tanrıları vardır.*⁵

İnsanların tanrılarla ilgili tasavvurlarının görelî olması üzerine verilen bu örneğe yönelik yorumun bir benzeri onun hayvanlarla ilgili olarak verdiği örnek için de geçerli olabilir. Söz konusu örnek bir varsayımdan hareket eder ve konunun iki bakımdan değerlendirilmesine imkân tanır:

*Elleri olsaydı öküzlerin, atların ve arslanların, resim yapabilselerdi elle insanlar gibi, atlar at, öküzler öküz şeklinde yaparlardı Tanrı resimlerini ve heykellerini her biri, kendi şekilleri nasılsa.*⁶

Kendisi yine bilmiyordur onu, sınırlardır ancak Herşeyde sahip olduğu." (Ksenophanes, Fr. 21B34, C. Çakmak, a.g.e., s. 44) diyerek de, bu bilgiye ulaşamayacağıni belirtmektedir. Bu düşünceler bize ister istemez 20. yüzyıl Varoluşçu düşünce anlayışının temsilcilerinden Albert Camus'ye (1913 -1960) götürmektedir. **Sisifos Söyleni** adlı eserinde bulunan **Uyumsuz Özgürlük** adlı denemesinde şöyle demektedir: "Bu dünyanın kendisini aşan bir anlamı var mı bilmiyorum. Ama bu anlamı bilmediğimi, öğrenmenin de benim için şimdilik olanaksız olduğunu biliyorum. Kendi koşulumun dışında olan bir anlamın benim için anlamı ne? Ben ancak insan ölçülerıyla anlayabilirim." Albert Camus, **Sisifos Söyleni**, Çev.: Tahsin Yücel, 11. Basım, Can Yayınları, İstanbul, 2008., s. 56.

⁵ Ksenophanes, Fr. 21B16. Kathleen Freeman, **Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers**, Harvard University Press, Cambridge, 1948., s. 22.

⁶ Ksenophanes, Fr. 21B15. C. Çakmak, a.g.e., s. 48.

Buradaki ilk okuma, el üzerine yapılan vurguyu temele alınarak yapılabilir. Bir önceki fragmanda Habeşlerin ve Trakyalıların Tanrı tasavvurlarından bahsedilirken onların Tanrı tasavvurlarının, orada yaşayan insanlara benzer olarak betimlendiği belirtilmektedir. Biz, bu yaklaşımın, her bir kültürün dünya tasavvurunun birbirinden farklı olabileceğini ileri süren bir tür kültürel görelilik olarak değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.⁷ İkinci fragmandan anladığımız kadarıyla, ağırlıklı olarak, tanrıların beden biçimleri ve karakterleri yani davranışlarına yön veren kişilik özelliklerinin ne olduğuyla ilgili bu türden betimlemeler yapılmıştır.⁸ Bu iki fragman beraber okunduğunda, bu kültürlerin tanrılara ilişkin tasavvurlarının, onların kendi elleriyle şekillendirmiş olduğu söylenebilir. Bu resimler, doğada bulunmayan ve yalnızca bir insan elinin onları yapmasıyla var olabilecek olan, kültür varlıklarıdır.⁹

⁷ Kültürel göreliliğe benzer biçimde türsel görelilik, yani bir durumun o türe has kapasiteler doğrultusunda algılanabileceği anlayışı Platon tarafından **Devlet Adamı** adlı dialogunda da işlenmiştir. Bu dialogda, Ksenophanes'in üzerine vurgu yaptığı görelilik anlayışının belirgin bir örneği vardır. Dialogdaki Genç Sokrates ile Yabancı, insan türünün diğer canlılardan ayrımı üzerinde dururlarken, Turna kuşlarının bir sınıflama yapması durumunda, bizim onları hayvanlar sınıfında göstermemiz gibi, onların da, yanıltıcı bir sınıflama yaparak, bizi hayvanlar sınıfına dâhil edeceklerini belirtirler. Bakınız: Plato, **Statesman**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume II., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989., 263d-e.: Eflatun, **Devlet Adamı**, Çev.: Dr. Behice Boran, Mehmet Karasan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944.

⁸ Tanrıların karakter özellikleri ile olarak aşağıda ele alınacak olan ve Homeros ile Hesiodos'un tanrılara yakıştırdığı uygunsuz özellikler, Ksenophanes tarafından yüz karası olarak nitelenerek eleştirilen özelliklerdir. Bakınız: Ksenophanes, Fr. 21B11.

⁹ Bu bakımdan ne ile ilgili olursa olsun bir resim, belli bir malzemeden, hayvanların yapamayacağı bir şekilde, ancak bir el aracılığı ile meydana gelebilir. Burada el'in ikinci bir okumasını da yapmamız mümkündür. Bu, daha sonra yine Protagoras'ın aktardığı Prometheus söylencesinde üzerine vurgu yapılan, insanın bu dünyada yaşayabilmesi için gerekli olan bütün teknik bilgi ve becerinin gerçekleştirilmesine olanak tanınmasıyla onu hayvanlardan ayıran elleri ile iş yapma imkânıdır. Bu bakımdan verilen örneklerin ikinci okuması, Protagoras'ın **khrēmata** anlayışıyla paralel olarak gerçekleştirilebilecek bir okumadır. Burada Protagoras açısından **khrēmata** olarak görülenler, tıpkı bir resmin insana has bir şey olarak var olabilmesi gibi, yalnızca insana has olan şeyler olarak vardır. Fakat artık **khrēmata** yalnızca elle oluşturulan ve onu yapan insanların tecrübeleri ile sınırlı kalan 'tanrı resimleri', tarım veya ev yapmak ile sınırlı değildir. Burada **khrēmata** daha geniş anlamda, yasalar ve devlet yönetim kuralları yani, siyaset bilgisi ile de ilgilidir. Yasalar ve devlet yönetim kuralları yalnızca insan tarafından meydana getirilip şekillendirilmesiyle ona has olmalarının yanı sıra, insan yapısı olan bu kurumlar Ksenophanes'in de belirttiği üzere, insanın sahip olduğu bütün bilgiler gibi sınırlı ve görelilikte geçerliğe sahiptirler. 'Elle' yapılanlar, onları yapanlara göre şekil alırlar. Teoman Duralı, **Sorun Nedir?** adlı eserinde **khrēmata**'yı, özellikle para anlamında ve bir şeyin insan için taşıdığı değer ile ilgili kullanımlarda şöyle tanımlamıştır: "*Safsatacılar bizim şey diye tercüme ettiğimiz khrēma'yı yerli yerine oturtturarak kullanmışlardır. Khrēma, haddizatında Fiziologların 'değerden-bağımsız-şeyler'inin tersine,*

İnsanlar hakikatin bilgisine erişemeyeceklerdir. Bu hakikatleri dile getirmeye çalışan geçmişin söylenceleri Ksenophanes'e göre, rivayetlerden oluşan uydurmalarıdır. Ona göre insanın, sınırlı bilgisiyle, bir takım insana has nitelikleri zorunlu olarak tanrılara yükleyerek konuşmasındansa, onlara saygılı olup bu tür konularda hiç konuşmaması daha iyidir:

... *masallardaki Titanlar ya da devlerin savaşlarını, atalarımızın uydurmalarını veya iç savaşın şiddet olaylarını söz konusu etmenin hiçbir anlamı yoktur; her zaman tanrılara saygı göstermek, iyi olan bu'dur.*¹⁰

Ksenophanes, insanların belli zaman ve mekânla sınırlı deneyimlerine dayanarak hem tanrıların ne olduğunu ve neye benzediklerinin tasvir etme çabalarına hem de belli yaşama biçimlerinin tanrılara atfetmedilmesine yönelik eleştirilerini Homeros ve Hesiodos'un eserlerine yaklaşımında da gösterir:

*safsatacıların kullandıkları anlama uygundur. Khrema, nitekim 'kullanım değeri olan şey' demektir. Bu bağlamda para, pul, mal, mülk, türevi meta anlamlarına dahi gelir. Yunancanın "kreisson khrematon" ("paradan üstün", yani ("parayla yani rüşvet yoluyla satın alınamayan") deyişi, khremayla ilgili az önceki iddiayı kanıtlamaktadır." Ş. Teoman Durah, **Sorun Nedir?**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006., s. 133. Yukarıda Teoman Durah'ın "Khrema, haddizatında Fiziologların 'değerden-bağımsız-şeyler'inin tersine, safsatacıların kullandıkları anlama uygundur." şeklinde vurguladığı gibi Khrema, insanın ilişkide olduğu veya ortaya koyduğu şeyle insan arasında gelişen bir durumdur. Bunun belirgin kullanımlarından birini Ksenophon'da bulabiliriz. "[8] *Evet, yani sonuç olarak, eğer bir adam bir at satın alırsa ve onu nasıl dizginleyeceğini bilemez, bindikçe düşer, düştükçe bir yerini incitirse, öyle zannediyor ki at, onun mülkü (serveti) olmaktan çıkar.*" Xenophon. **Xenophon in Seven Volumes**, 4. Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London. 1979. Yunanca kaynak olarak bakınız: Xenophanes, **Oikonomicus**, I. 8. Xenophon. **Xenophontis opera omnia**, vol. 2, 2nd ed. Oxford, Clarendon Press. 1921 (repr. 1971). Ayrıca benzer bir kullanım Aristoteles'te de görülebilir: "*Varlık' diye, değeri para ile ölçülen her şeye diyoruz.*" Aristotele, **Ethica Nichomachea**, Richard McKeon, (ed.) **The Basic Works Of Aristotle**, New York, Random House, 1941., 1119^b26.: Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, Çev.: Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997. Kullanımlardan da anlaşılabilceği gibi **khremata** olarak nitelenenler insan ile beraber anlamını kazanmaktadır. **Khrēma** teriminin yukarıda andığımız anlamı ve diğer kullanımları için bakınız: Liddell, Scott, Jones. **Greek-English Lexicon**, Oxford University Press, 9th Edition, 1996., p.p. 2004-2005.*

¹⁰ Ksenophanes, Fr. 21B1.20–25. Kathleen Freeman, a.g.e., s. 20. Ksenophanes'in, Titanların ya da devlerin ve Kentaur'ların savaşlarının geçmişin masalları ve uydurmaları olduğunu söylemesinin anlamı, döneminin geleneksel düşünce ve inanç anlayışının eleştiriyor olmasıdır. Bu ise, Homeros ve Hesiodos'ta görüldüğü biçimiyle, geleneksel din ve tanrıların doğuşu anlayışlarının yanı sıra, yeryüzündeki düzenin oluşmasına dair dini anlayışların da topyekûn eleştirilmesi olarak değerlendirilebilir.

*Homeros ile Hesiodos, insanlara ait ne kadar ayıp ve kusurlu bir şey varsa hepsini Tanrılara yüklediler: Hırsızlık, zina ve karşılıklı kandırma.*¹¹

Homeros ve Hesiodos'un eserlerinde tanrılar, belli hiyerarşik düzen içinde insanlarınkine benzer tarzda bir hayat süren fakat insanüstü bir takım güçlere sahip varlıklar olarak betimlenmektedirler:

*Kim hoşuna giderse Hekate'nin
Yardım görür ondan, destek bulur ondan.
Meydanlarda, kalabalıklar içinde
Kimi isterse onu parlatır Hekate.*¹²

Homeros'un, Hekate'nin istediği kişiyi tartışmalarda üstün getirebileceğini, istediğini de mağlup edebileceğini söylemesi bizim için önemli olan iki unsura işaret etmektedir. Bunların ilki onun aynı zamanda bir tanrıça olmasını da sağlayan niteliğidir. Hekate normal insanların yapamayacağı şeyleri yapabilmektedir.¹³ İkincisi Hekate, bir tanrıça olmasına rağmen 'hoşlanma' gibi insana has özelliklere sahiptir. Diğer bir deyişle burada da insana ilişkin kimi niteliklerin tanrılara atfedildiği görülmektedir.

Ksenophanes'e göre insanlar, bu konuda sanılarla yetinmek zorundadırlar. Onlar tanrılar ve tanrısal konularla ilgili hakikatleri elde etseler bile bunun doğruluğundan asla emin olamayacaklardır.

*Bir başarır da söylerse sırrın ve gizli şeyin ne olduğunu
Kendisi yine bilmiyordur onu, sanılardır ancak
Herşeyde sahip olduğu.*¹⁴

¹¹ Ksenophanes, Fr. 21B11. C. Çakmak, a.g.e., s. 38.

¹² Hesiodos, **Theogonia**, 'Hesiodos, Eseri ve Kaynakları' içinde, Çev.: Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1977., 425-430.

¹³ Homeros'un yanı sıra Hesiodos da tanrılardan bahsederken onları insanların yapamayacakları şeyleri yapabilen varlıklar olarak sunar:

*"Tanrılarsa oturmuşlardı çevresinde Zeus'un,
Yüksekten gürleyen, en güçlü tanrının çevresinde."* Homeros, **Odysseia**, Çev.: Azra Erhat, A. Kadir, 15. Basım, Can Yayınevi, İstanbul, 2004., IV.5.

¹⁴ Ksenophanes, Fr. 21B34., C. Çakmak, "Ksenophanes'in Bilgi Anlayışı", s. 44

“Bu, tüm söylenebilimsel ve insan biçimsel düşünce sınırlamalarından bağımsız bir tanrı anlayışıdır.”¹⁵ Gerek bilgi ve gerekse tanrılar ve tanrısal konular hakkında konuşulmasına yönelik bütün bu eleştirilerine rağmen Ksenophanes, kendisi bir Tanrı anlayışı ortaya koymakta ve bu Tanrının niteliklerine ilişkin bilgi vermeye çalışmaktadır. Onun anlayışı uyarınca Tanrı ne beden ne de davranışları bakımından insana benzemektedir. Tanrının bilmesi ise insanların bilgisinin aksine sınırsız ve mutlaktır.

*Bir Tanrıdır (eis theos), hem tanrıların hem de insanların arasında en yüce O'dur; ne beden olarak (demas) ne de kavrayış (neoma) olarak insana benzer.*¹⁶

...

*O bütünü gören, bütünü düşünen(kavrayan), bütünü işitendir.*¹⁷

Fragmanlardan da anlaşılacağı üzere Ksenophanes, tanrısal konularda kültürel görelige karşı çıkmaktadır. Ksenophanes'in ortaya koyduğu, bütün niteliklerin kendisinde toplandığı, insani özelliklerden olabildiğince arındırılmış bir Tanrı'dır. İnsanın bilmesi hep belli deneyimler ve mekânlarla sınırlıyken Tanrı'nın bilmesi bütünü içermektedir.

*O bütünü gören, bütünü düşünen (kavrayan), bütünü işitendir.*¹⁸

Ksenophanes'e göre, tanrısal bilme mekânlarla sınırlı olmanın ötesindedir. Ona göre Tanrı, bilmek için Homeros veya Hesiodos'da olduğu gibi, mekân değiştirmek zorunda değildir.

Hep aynı yerde kalır hiç kımıldamadan

*Uygun düşmez O'na farklı zamanlarda değişik yerlerde olmak.*¹⁹

¹⁵ Ernest Cassirer, **Devlet Efsanesi**, Çev.: Necla Arat, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984., s. 67.

¹⁶ Ksenophanes, Fr. 21B24., C. Çakmak, a.g.e., s. 39.

¹⁷ Ksenophanes, Fr. 21B23., C. Çakmak, a.g.e., s. 39.

¹⁸ Ksenophanes, Fr. 21B24., C. Çakmak, a.g.e., s. 39.

¹⁹ Ksenophanes, Fr. 21B26., C. Çakmak, a.g.e., s. 39.

Yani Tanrı, farklı mekânlarda olup bitenler hakkında o mekânlarda bulunmadan da bilgi sahibi olabilmektedir. Bu bakımdan tanrısal bilgi, ne görelî ve sınırlı ne de başka bilgilerle gelişecek ya da değişecek bilgidir. Ksenophanes'in anlayışı uyarınca, insan bilmesi ise tanrısal hakikatleri bilemeyecek şekilde sınırlı ve böylelikle de görelîdir. Bu yüzden, din ve tanrılar ile ilgili konularda da kaçınılmaz olarak yaklaşımları yerel ve görelî olacaktır. Ksenophanes bu görelîği aşma çabası içindeymiş gibi görünmektedir. Bu doğrultuda o, insana has ve yerel özelliklerle nitelenmiş oldukları için eleştiri konusu yaptığı tanrılara ilişkin anlayışlarına karşılık, nitelikleri bakımından yerellik ya da insan özellikleri taşımayan bir Tanrı anlayışı önermektedir. Ne var ki bu önerisi, onun belli bakımlardan kendi sözleri ile çelişkiye düşmüş olduğunu da düşündürmektedir. Çünkü daha önce o, Tanrı'nın insanlara hakikati öğretmediğini, onların bu konularda yalnızca tahminleri olabileceğini söylemiştir.²⁰ Bu yüzden de insanlar hakikati bilemeyecek ve kendi sınırlı bilgileri ile yetinmek zorunda kalacaklardır. Fakat şimdi Ksenophanes bir Tanrı anlayışı önermiş olması ile tanrısal konular hakkında konuşmaktadır.

Bizim düşüncemiz, yukarıda andığımız bazı hususlara rağmen Ksenophanes'in çabasının bize görelî olanın ne olduğuna ilişkin bir açılım sağladığı yönündedir. Kendilerini eleştirmek amacıyla yerel kültürlerden verdiği Tanrı tasavvuru örnekleri ve bunlara karşı eleştirel tutumunun Protagoras'ın bu konulara ilişkin görüşlerinin yorumlanmasında bir açılım sağlayacağı kanaatindeyiz. Burada kendisinden kalkacağımız temel anlayış, insanın tanrısal konulardaki bilgisinin sınırlı ve yanılgılar içinde olduğudur.²¹

²⁰ Her ne kadar Ksenophanes tanrılar ve tanrısal konulara ilişkin olarak söyledikleriyle ilgili olarak "*Benzer şeyler sanılsın bunlar da hakiki olanlara.*" 21B25. (C. Çakmak Ksenophanes) demiş olsa da bu görüş, Protagoras'ın tanrılar hakkında hiçbir şekilde konuşulmaması gerektiği yönündeki düşüncesi (Plato, **Theaetetus**, 162e.) ile bir karşıtlık içinde görünmektedir. Guthrie'ye göre de Platon'un Theaetetus dialogunda Protagoras'ın bu konular hakkında konuşulmasını kesinkes reddeden anlayış, Ksenophanes'in insanların tanrılar hakkındaki hakikati bilemeyeceklerini ifade eden fr. 34 ile karşıtlık içindedir. Bakınız: W.K.C. Guthrie, **A History of Greek Philosophy**, Volume III. The Fifth-Century Enlightenment, New York, 1993.. s. 234.

²¹ Bu bakış açısını temsil eden örneklerin, tanrıların da 'insan yapısı' olduğunu ileri süren bazı sofistlerin düşünceleri üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Bu anlayışın örneği olarak Koslu Prodikos anılmaya değer görünmektedir: "*Koslu Prodikos söylüyor: Güneş, ay, umaklar ve kaynaklar ve umumi olarak hayatımıza yardımcı dokunan ne varsa, faydaları yüzünden, Mısırlular'da Nil gibi, eskilere tanrı gibi görünmüşler...*" (84B5) Kranz, a.g.e., II. Bölüm, s. 87.

Ksenophanes'in din ve tanrısal konularla ilgili anlayışları geleneksel düşüncenin eleştirisine yönelikken, Protagoras'ın görüşü bilinemezçiliğe daha yakın görünmektedir.²²

Protagoras'ın bu konudaki görüşleri Cicero'nun²³ **Tanrıların Doğası** adlı eserinde de ele alınmıştır. Bu eserde Cicero önce, bilinemezcilik anlayışından dolayı Protagoras'ı inançsızların sınıfına dâhil etmektedir:

*Bense tanrıların ne var olduğu ne de olmadığını düşünen Protagoras'ın bile doğa üstü güçlere inanmış olabileceğini düşünmüyorum.*²⁴

Cicero, Protagoras'ın din ve tanrısal konulara ilişkin bu düşüncesini, esas olarak, Prodikos'un tanrıların ortaya çıkmasıyla ilgili görüşlerini anlatırken ifade eder.²⁵ Cicero'ya göre bu gruba dâhil olanların görüşü kısaca şöyledir:

²² Gerçekten de, ilk bakışta Platon'un **Protagoras** dialogunda anlatılan **Prometheus** söylencesinde tanrıların çeşitli özelliklerinden bahsedilmesi, Protagoras'ın yukarıda kendisiyle Ksenophanes arasında karşılık ilişkisi kurduğumuz bu konudaki bilinemezci tavrıyla çelişiyor gibi görülebilir. Oysa konumuz açısından **Prometheus** söylencesinin kendine özgü bir konumu olduğunu düşünüyoruz. Bu söylencenin konusu, insanların diğer canlıların yanı sıra nasıl ortaya çıktığı ve o günkü insan olma vasıflarına nasıl ulaştığıdır. Söylencede söz konusu edilen tanrılar ve tanrısal varlıklar bir yandan belli öğelerin karışımından bütün canlıları oluşturabilecek yeteneğe sahip olarak gösterilirken diğer yandan, Epimetheus gibi 'öngörüsüz' veya Prometheus gibi 'öngörülü' olmak veya Zeus gibi insan soyunun ortadan kalkmasından 'endişelenmek' gibi insani özelliklere sahip olarak betimlenmektedirler. Bu özellikleri göz önünde bulundurulduğunda söylencenin, Protagoras'ın kendi tabiriyle bir "masal" olduğunu (Protagoras kendi adıyla anılan bu dialogda Prometheus söylencesini anlatmadan önce konunun bir masal şeklinde mi yoksa tartışma şeklinde mi ele alınmasının istediğini sorar. Bakınız: Plato, **Protagoras**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume I., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989., 320c.: Eflatun, **Protagoras**, 4. Basım, Çev.: Prof. Dr. N. Şazi Kösemihal, MEB Yayınları, İstanbul 1997. Ve Protagoras'ın tanrılar ile ilgili kendi düşüncelerini yansıtmaktan ziyade dönemin değerlerini dile getiren ve pedagojik kaygılarla anlatılmış olduğu yönünde değerlendirilebilir. Buradaki amaç, bize tanrılar hakkında bilgi vermek değildir. Bu yüzden tanrılar hakkında bu şekilde konuşması onun tanrılar hakkında konuşulamayacağı fikri ile tezat oluşturmamaktadır.

²³ M.Ö. 106 – 43 yılları arasında yaşamış Romalı devlet adamı, hatip ve yazar.

²⁴ Cicero, **Tanrıların Doğası**, Çev.: F. Gül Özaktürk, Fafö Telatar, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006., XLII 117–119.

²⁵ "İnsanların yaşamına yararlı olan şeyleri tanrı sayan Koslu Prodikos ..." Cicero, a.g.e., XLII.118.

... ölümsüz tanrılar hakkındaki her düşünceyi bilge insanların devletin yararına uydurduğunu söyleyenler dini temelinden yok etmediler mi?²⁶

Cicero'nun bu anlatımları, Protagoras'ın düşüncelerinin inançsızlığa kadar gittiğini düşündürmektedir. Öte yandan Cicero'nun başka anlatımları, konu hakkında bu kadar kesin yargı verilmesinin önüne geçmektedir.

*Sorudan da anlaşıldığı gibi birçokları tanrıların varlığını onaylamışlardır <Bu düşünce gerçek gibi görünmektedir, bizi böyle düşünmeye doğa itti> Protagoras ise bu konuda kuşkulu olduğunu söylemiştir.*²⁷

*Tanrılar hakkında, onların varlığı, yokluğu ve biçimleri üzerine açık bir görüş bildirmeyen Protagoras'ın tanrıların doğası konusunda bir düşüncesi yokmuş gibi görünmektedir.*²⁸

Eğer tarafsız kalmak bir inkâr olarak değerlendirilmeyecekse, bizce bu iki anlatım, Protagoras'ın tanrılar ve tanrısal konular hakkında tarafsız kaldığını göstermektedir.²⁹ Onun bu konular hakkındaki tavrını Cicero'nun tavrı ile örneklendirmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Nitekim Cicero, tanrıların neliği ile ilgili bir soru ile karşılaştığında, kendi düşüncesinin ne olduğunu açıkça söylemek yerine, dolaylı bir örnek kullanmayı uygun görmüştür.

Benden tanrının ne ya da nasıl olduğunu soruyorsun, Simonides'i örnek alacağım. Simonides kral Hieron aynı soruyu sorunca düşünmek için bir gün istedi; ertesi gün ...” diye devam eden anlatımda sonuç olarak ne kadar çok

²⁶ Cicero, a.g.e., XL.II.118.

²⁷ Cicero, a.g.e., I.2.

²⁸ Cicero, a.g.e., I.XII.29.

²⁹ Protagoras'ın insanlara ve kültürlere göre değişip değişmediğini dahi ele almadığı tanrılar ve tanrısal konularla ilgili düşünceleri, Ksenophanes'in kinine aksine, tutarlı bir bilinemezlik olarak değerlendirilebilir. Hangi durum söz konusu olursa olsun Protagoras'ın tanrıları ve tanrısal konuları konuşmalarına karıştırmamaya büyük özen gösterdiği anlaşılmaktadır. “...Konuşmalarında ve yazılarında var olduğundan veya var olmadığından bahsetmeyi reddettiğim tanrıları işe karıştırıyor ve böyle bir bayağılığa kapılıyorsunuz.” Plato, **Theaetetus**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume II., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989., 162e.: Eflatun, **Theaitetos**, Çev.: Doç. Macit Gökerberk, M.E.B. İstanbul, 1990.

*düşünürsem konu bana o denli karanlık geldiğinden bu kadar uzun zaman istiyorum.*³⁰

Cicero'nun din ve tanrılarla ilgili kendi tavrını ortaya koymak için aktardığı bu örnek, hem kendi anlayışının bilinemezciğe ne denli yakın olduğunu, hem de Protagoras'ın bu konudaki deyişini çağrıştırmaları bakımından kayda değerdir. Protagoras'a atfedilen sözler, Ksenophanes'te ilk örneğini gördüğümüz bir düşünme geleneğinin varlığını göstermektedir. Protagoras'ın bu sözleri uyarınca tanrısal konular, insanın bilme olanaklarının ötesinde olduklarından dolayı, hakkında bilgi sahibi olunamayacak konulardır.

*Tanrılar hakkında, onların ne var oldukları ne olmadıkları ne de nasıl bir biçime sahip olduklarıyla ilgili bilmeyi engelleyen pek çok şey vardır: konunun belirsizliği ve insan hayatının kısalığı.*³¹

Bu görüşlerinden dolayı, benzer sebeplerle Atina'dan kaçmak zorunda kalan Perikles'in danışmanı ve arkadaşı, düşünür Anaksagoras gibi Protagoras da Atina'dan kaçmak zorunda kalmıştır.³²

³⁰ Cicero, a.g.e., XXII.

³¹ Protagoras, 80B4. **The Older Sophist**, Edited By Rosamond Kent Sprague. "A Complete Translation By Several Hands Of The Fragments In Die Fragmente Der Vorsokratiker, Edited by Diels-Kranz With A New Edition Of *Antiphon* and Of *Eudemos*", Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company, Inc., 2001., p. 20.

³² Bu kaçışın renkli bir anlatımı şöyledir: "... daha sonra, berrak sesli, kararlarda açık görüşlü, ve her işi yapabilen Sofistlerden Protagoras'a da. yazarlarında tanrıların kim veya neye benzediklerini bilmediğini belirttiğinden dolayı, onlar akıllarını bir yana bırakarak-akılsızlık yaparak, onun kitaplarını kül ettiler." Protagoras, 80A12. **The Older Sophist**, p. 10. Benzeri anlatım Cicero'da da bulunmaktadır: "*Abderalı Protagoras kitabının başında 'Tanrıların var olup olmadığı konusunda benim söyleyecek sözüm yok' dediği için Atina'lıların buyruğuyla kentten ve yurdundan uzaklaştırıldı ve kitapları halkın gözü önünde yakıldı.*" Cicero, a.g.e., XXII.63. Diğer yandan Platon'un Menon dialogunda, Protagoras'ın aslında insanların ahlakını bozuyor olduğunu başarılı bir biçimde 40 yıl boyunca saklayarak 70 yaşında şerefini koruyarak öldüğü ve o güne kadar da şerefine hala korunmuş olduğunu söylemesi, bu kitaplarının yakılması ve sürgüne gönderilmesi olayının gerçeğe uygunluğu konusunda şüpheler uyandırmaktadır. Plato, **Meno**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume I., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989., 91e. : Platon, **Menon**, Çev.: Adnan Cemgil, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1982. Aynı zamanda bu konuyla ilgili olarak Schippa, bizim görüşümüzü destekler biçimde,

Protagoras, din ve tanrılar ile ilgili konulardaki düşünceleri itibariyle belli bir sınırdadır.³³ Bu sınırın öte yanında iki sofist öne çıkmaktadır. Bunlar Prodikos ve Kritias'dır. Bu sofistler Ksenophanes'in yaygın din anlayışlarının sınırlı insan tecrübesi sonucunda yerel özelliklerle ortaya çıkmasını eleştirirken kullandığı örneklere benzer örnekler kullanmışlardır. Aktarıldığı kadarıyla Prodikos'a göre tanrıların kökeni, insan hayatında önemli yere sahip oldukları için bir takım yer ve gök varlıklarının veya çeşitli besinlerin insanlar tarafından kutsallaştırılmasına dayanmaktadır:

*Keoslu Prodikos söylüyor: Güneş, ay, ırmaklar ve kaynaklar ve umumi olarak hayatımıza yardımı dokunan ne varsa, faydaları yüzünden, Mısırdaki Nil gibi, eskilere tanrı gibi görünmüşler ve bunun için ekmeğe Demeter, şaraba Dionysos, suya Poseidon, ateşe Hephaistos gözüyle bakılmış ...*³⁴

Prodikos ile ilgili bu aktarımların yanı sıra benzeri yaklaşım Kritias'a da atfedilmektedir. Onun **Sisyphos** adlı oyununda tanrıların tamamen 'uydurma' olduğu şu şekilde ifade edilmektedir:

*Kanunların göz göre göre onları
Yapmaya bırakmadıkları zorbalıkları
Gizlice işlediklerinden, bence,
İlk olarak kurnaz düşünceli adamın biri
Tanrı korkusunu insanlara buldu,
Korkutacak bir şey bulunsun diye ...*³⁵

Protagoras ve onun yaşadığı dönem hakkında kendileri dolayısı ile bilgi sahibi olduğumuz Sokrates gibi bazı kişilerin Protagoras'ın eserlerine gönderme yapmış olmalarından dolayı böylesine bir kitap yakma olayının hiçbir zaman gerçekleşmediği yönünde fikir beyan etmektedir. Aksine, bu "söylence"nin kaynağının Aristophanes'in **Bulutlar** isimli eserinin sonlarında (1484 ve devamı: Aristophanes, **Bulutlar**, Çev.: Ali Süha Delilbaşı, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957., s. 70-71.) değinilen "Düşünce Evi"nin yakılması olayı olabileceğini belirtir. Edward Schippa, **Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric**. 2. Edition, University of South Carolina Press, 2003., p. 145.

³³ Yukarıda 29. numaralı dipnot.

³⁴ Walther Kranz, **Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar**, Çev.: Suad Y. Baydur, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1948., II. Bölüm, s. 87.

³⁵ Aktaran; Walther Kranz, a.g.e., II. Bölüm, s. 89. Ayrıca konu hakkındaki bu düşünme tarzının yaygın olduğunu Cicero'dan yaptığımız yukarıda Simonides'e mal edilen anlatımdan da

Burada insanların diğer her şeyin olduğu gibi, tanrıların da hem var oluşlarının hem de temel niteliklerinin ölçüsü olduğu ileri sürülmektedir. Bu görüş uyarınca tanrısal konular hakkındaki söylenceler kimi zaman belli amaçlarla söylenmiş kasıtlı ‘yalanlar’ şeklinde, kimi zaman da içinde yaşanılan ortamın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ksenophanes’in de eleştiri konusu yaptığı, insanı tanrıların niteliklerinin ölçüsü olarak gören anlayışlarla, Protagoras’ın bu konularla ilgili anlayışı örtüşmemektedir. Protagoras’ın dini konularla ilgili bu yöndeki görüşleri Platon’un **Theaetetus** dialogunda şöyle ele alınmaktadır:

*Konuşmalarımda ve yazılarımda var olduğundan veya var olmadığından bahsetmeyi reddettiğim tanrıları işe karıştırarak bir bayağılığa kapılıyorsunuz.*³⁶

Protagoras’ın ‘bayağılık’ olarak değerlendirdiği bu durum iki gönderme yapmaktadır. Bunlardan birincisi, üzerinde tartışılan konuları tanrılara veya tanrısal varlıklara başvurarak çözme çabalarının bir tür ‘kolaycılığa kaçılması’ ya da ‘hileye başvurulması’ olarak görülmesidir. Çünkü tartışılan konuların, tanrısal konular hakkında yeterli bilme olanağına sahip olmayan insanlarca çözülmesi gerekmektedir. İkincisi, Protagoras’ın kendisinin de bu ‘kolay yolu’ benimsememiş olmasıdır. Nitekim onun, ne ele aldığı konuları değerlendiren yazılarında ne de konuşmalarında tanrılar hakkında hiçbir şekilde görüş beyan etmediği yeniden vurgulanmalıdır.³⁷ Ksenophanes’in dini ve tanrısal

anlamak mümkündür. Platon da **Yasalar**’da tanrıların insanlar tarafından sonradan oluşturulduğunu ve bu yüzden de farklı toplumların farklı tanrı anlayışları olduğunu savunan anlayışların var olduğundan bahsedilmekte ve bu anlayışlar tanrı tanımazlığın kaynağı olarak görüldüğüne değinmektedir. Bakınız: Plato, **Laws**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume II., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989., 889a-890d.: Platon, **Yasalar II: Nomoi (VII. - XII. Kitaplar)**, Çev.: Candan Şentuna, Saffet Babür, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1992.

³⁶ Plato, **Theaetetus**, 162e.

³⁷ Onun hakkındaki anlatımlardan anlaşıldığı kadarıyla Protagoras’ın dini konular ve tanrılar hakkında hiçbir şekilde görüş beyan etmemesi, onun dini konularda olumsuz bir tavır sergilemediği şeklinde yorumlanmamıştır. Konula ilgili belirgin bir anlatım şu şekildedir: “Ateist Theodoros şu adamlarla uzlaşmaktadır; Euhemerus, Diagoras, Prodicus, Critias ve bazılarına göre, eserlerinden birinde “Tanrılar hakkında, beni pek çok şey engellediğinden, onların var olup olmadığı veya neye benzediklerini bilemem” [B 4] şeklinde açıkça ifade ettiği üzere Abdera’lı Protagoras’la da... Atinalıların onun hakkında oylama ile ölüm cezası vermesinin nedeni buydu. Kaçtı ve bir deniz kazasında öldü.” Sextus, **Against the Schoolmasters** IX 55, 56 [DK 88 B 25 takiben]. **The Older Sophist**, p. 10.

konulardaki gelenekselleşmiş anlayışlara yönelik eleştirisi, kendisinin ortaya koymuş olduğu bir Tanrı anlayışı ile neticelenmiştir. Ne var ki Protagoras, tanrıların özelliklerini tartışma konusu bile yapmamış olması ile Ksenophanes'ten belirgin biçimde ayrılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aristophanes, **Bulutlar**, Çev.: Ali Süha Delilbaşı, Maarif Basımevi, İstanbul, 1957.
- Aristotle, **Ethica Nichomachea**, Richard McKeon, (ed.) **The Basic Works Of Aristotle**, New York, Random House, 1941. (Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, Çev.: Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.)
- Camus, Albert; **Sisifos Söyleni**, 11. Basım, Çev.: Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul, 2008.
- Cassirer, Ernest; **Devlet Efsanesi**, Çev.: Necla Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- Cicero, **De Senectute, De Amicitia, De Divinatione**, Trans. William Armistead Folconer, Harvard University Press, Massachusetts, 1964.
- Cicero, **Tanrıların Doğası**, Çev.: F. Gül Özaktürk, Fafö Telatar, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- Çakmak, Cengiz; "Ksenophanes'in Bilgi Anlayışı", **Lucerna: Klasik Filoloji Araştırmaları**, İstanbul, 1996.
- Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, 2. Basım, Çev.: Candan Şentuna, Y.K.Y., İstanbul, 2004.
- Duralı, Teoman; **Sorun Nedir?** İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006.
- Freeman, Kathleen; **Ancilla to the Pre-Socratic Philosophers**, Harvard University Press, Cambridge, 1948.
- Guthrie, W.K.C; **A History of Greek Philosophy**, Volume III. The Fiffth-Century Enlightenment, New York, 1993.
- Hesiodos, **Theogonia**, 'Hesiodos, Eseri ve Kaynakları' içinde, Çev.: Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1977.

- Homerus, **Odysseia**, 15. Basım, Çev.: Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Liddell, Scott, Jones; **Greek-English Lexicon**, Oxford University Press, 9th Edition, 1996.
- Plato, **Laws**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume II., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989. (Platon, **Yasalar II.: Nomoi (VII. - XII. Kitaplar)**, Çev.: Candan Şentuna, Saffet Babür, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1992.)
- Plato, **Protagoras**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume I., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989. (Eflatun, **Protagoras**, 4. Basım, Çev.: Prof. Dr. N. Şazi Kösemihal, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997.)
- Plato, **Statesman**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume II., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989. (Eflatun, **Devlet Adamı**, Çev.: Dr. Behice Boran, Mehmet Karasan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944.)
- Plato, **Theaetetus**, Edith Hamilton & Huntington Cairns (ed.), **The Collected Dialogues Of Plato**, Volume II., Fourteenth printing, Princeton University Press, New Jersey, 1989. (Eflatun, **Theaitetos**, Çev.: Doç. Macit Gökberk, M.E.B. İstanbul, 1990.)
- Schippa, Edward; **Protagoras and Logos: A Study in Greek Philosophy and Rhetoric**. 2. Edition, University of South Carolina Press, 2003.
- Ed. by Sprague, Rosamond Kent; **The Older Sophist**, “A Complete Translation By Several Hands Of The Fragments In Die Fragmente Der Vorsokratiker, Edited by Diels-Kranz With A New Edition Of *Antiphon* and Of *Eudemos*”, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company, Inc., 2001.
- Xenophon, **Xenophon in Seven Volumes**, 4. Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London. 1979.
- Xenophanes, **Oikonomicus**, I. 8. Xenophon. **Xenophontis opera omnia**, vol. 2, 2nd ed. Oxford, Clarendon Press. 1921 (repr. 1971)